

Sass Bálint–Váradi Tamás–Pajzs Júlia–Kiss Margit 2010. *Magyar igei szerkezetek*. Tinta Kiadó, Budapest.
 Temesi Ferenc 1986, 1987. *Por* I–II. Magvető Kiadó, Budapest.

Pusztai Ferenc
 ny. egyetemi docens
 ELTE BTK

SUMMARY

Pusztai, Ferenc

Monolingual dictionaries and language use

Striking changes of word stock that are observable in present-day Hungarian language use raise a number of issues for lexicography. On the one hand, the problem of inclusion in dictionaries has become more emphatic since the number of items moving towards the standard and that of items moving away from it are both on the increase. On the other hand, the range and system of lexical labels or categories has to be adjusted to fit those ongoing changes. The extent and character of changes are clearly shown by new types of dictionaries.

Keywords: lexical changes, lexical labels, types of dictionaries, history of dictionary making, slang

Az előadáshoz kapcsolódó korreferátumok

Korreferátum

az Egy nyelvű szótáraink és a nyelvhasználat című előadáshoz

1. Két témáról kívánok röviden szólni. Az első így írható körül: a nyelvtörténet fontossága egy nyelvű szótárak szerkesztésében. Először a nyelvtörténet mibenlétéről lesz szó.

A nyelvtörténet – mint ismeretes – a nyelvnek időbeli egymásutánban bekövetkező alakulása. A nyelvtörténet tudománya pedig a nyelv rendszerének, egyes elemeinek a keletkezésével és alakulásával foglalkozik. Benkő Loránd a Kiss Jenő készítette interjúban négy fázisban jelölte meg a feladatát:

- a) anyagfeltárás,
- b) a nyelvtények összefüggésének vizsgálata,
- c) a változás okainak megállapítása
- d) és az értékelés (Kiss–Hajdú 2003: 433–4).

Ez persze a „nagy” kutatásra vonatkozik. A szótárirónak ebből elsősorban a szókincs történetére vonatkozókat kell ismernie, ámátor még hasznosabb, ha maga is részt vett ilyen kutatásban.

Sajnos – mint nagyon tapasztaljuk – a nyelvtörténet visszaszorult. Az újabb nyelvészeti irányok – a nálunk most bontakozó kognitív nyelvészet is – szinte kikiktatta a kutatásból. Nagyon lecsökkent az egyetemen is az ilyen órák száma, így hallgatóink alig tudnak valamit nyelvünk múltjáról.

A nyelvtörténet virágkora az újgrammatikus iskola révén nálunk csaknem száz évig, 1870 tájától az 1970 körüli időkig tartott. Ekkoriban a nyelvtudomány egyenlő volt a nyelvtörténettel. Egyébként megalapozta – mindenekelőtt Simonyi Zsigmond és iskolája munkássága révén – a történeti hangtant, a szókinestörténetet, a történeti alaktant és a (történeti) dialektológiát. Simonyi persze kivételesen már a jelentéstant is művelte.

En Bárczi Géza tanítványa vagyok, a nyelvtörténet bővületében nőtem fel, nagyon megtanultuk nyelvünk történeti alakulását (például szemináriumon úgy „játszottunk”, hogy meg kellett próbálni megállapítani a szobában található valamennyi bútor, tárgy nevének az eredetét). Emlékszem továbbá, hogy a hatvanas évek vége felé az ELTE magyar nyelvészeti tanszékei által rendezett vitán – amelynek középpontjában a leíró nyelvtan állt – bizony az ELTE tanárai a nyelvtörténet széles körű oktatása mellett foglaltak állást, szemben a Nyelvtudományi Intézetel, amely a leíró nyelvtan mellett történelmi nézőpontot képviselt. H. Molnár Ilona és Juhász József ugyanis akkoriban jött haza a Szovjetunióból, ahol korábban is (Scserba révén) és akkor már ismét a mai nyelv vizsgálata állt a középpontban. Aztán az elmúlt évekig – véleményem szerint – jó egyensúly alakult ki a kétfajta rendszerrel vizsgált nyelvtudományban és nyelvészeti oktatásban.

2. Ezúttal természetesen nem a szavak etimológiájára gondolok, hanem sokkal inkább arra, mennyire szükséges a nyelvtörténeti háttér a szavak jelentésének, jelentésárnyalatainak, stílus- és egyéb minősítéseinek a megállapításához. Lássunk néhány példát a nyelv egyes részterületeiről.

a) **Hanggalak**

1. Éksz.² *csoda, csuda* (kissé nép)
Pátriámban, Kisújszálláson csak *u*-val mondják a szót és minden származékát. Mennyivel világosabb mindez, ha tudjuk, hogy az eredeti forma (a szlávból való átvételkor) *u*-val hangzott, és úgynevezett nyíltabbá válással alakult *o*-vá.
2. Éksz.² *csepp, csöpp*
Nincs semmilyen minősítés. Pedig a Tiszántúl jelentős része nagyon *e*-ző (l. Pázmány, Kölcsey, Kazinczy stb. nyelvét és az irodalmi nyelv kialakulására gyakorolt hatását). Magam például sohasem mondok, írok (a sztenderdben is elfogadott) *föl, fölött, söpör, vödör* stb. formákat. Ilyenformán nekünk a *csöpp* változat legalábbis választékos. Az *ö*-ző nyelvjárást beszélőknek vagy az *ö*-ző területről elszármazottaknak viszont az *e*-ző változatok lehetnek választékosak, irodalmiak.
A *cafát ~ cefet* jelentésének a meghatározásakor mennyivel könnyebb dolga van annak, aki tudja, hogy jelentés tekintetében is összetartoznak, hiszen a *cefet* a *cafának* a magas hangrendű párja (l. TESz.).

b) **Tótipusok**

1. *nő ~ neje*: analógiásan – mint ismeretes – kialakult a *nője* változat is, a szótárban régi és választékos minősítéssel, ’feleség’ jelentésben. De közben felvette a ’valakinek a szeretője’ jelentést. Ezért írhatta humo-

rosan Tabi László, talán a hetvenes években a következőket: „Add át üdvözlömet a kedves nődek!” – búcsúztam el egy ismerősömtől. Mire az illető méltatlankodva így felelt: „Nem tudod, hogy már feleségül vettem?” A *neje* birtokos személyjeles alak az Éksz.²-ben ilyen minősítést kap: hivatalos vagy választékos vagy tréfás. Én „tréfás”-ként nem találkoztam vele, ellenben a *fő*: *feje* ~ *fej* analógiájára keletkezőben van a *nej* alakváltozat, ez már csakugyan tréfás hangulatú.

2. *daru*: *darvak* ~ *daruk*: ebben az esetben tudnunk kell, hogy a „szabályos” *darvak* (‘darumadarak’) mellett metaforikus úton létrejött a *daru* ‘felemelő szerkezet’ jelentésű szó, de az már tótanilag a *kapu*-félékhez igazodik.

c) **Szókészlet**

év ~ *esztendő*: a stílusminősítésük megállapításához feltétlen tudni kell, hogy a 16. század végéig elsősorban az *év* volt használatos, ekkorra azonban az *esztendő* kiszorította a használatból, majd csak Baróti Szabó Dávid hozta vissza az irodalmi nyelvbe. Hamar el is terjedt, és az *esztendő* van visszaszorulóban.

d) **Alaktan**

Az „Amott legel, amott legel” kezdetű népdalban a „Térítsük meg a csikót” mondat állítmányának a jelentését sem lehet megállapítani az igekötők létrejöttének az ismerete nélkül (az igekötő valamely helyet jelölő szónak a hova kérdésre felelő, úgynevezett lativusragos alakjából fejlődött ki). Tehát *megtéríteni*: ‘vissza-, vagy hazatéríteni’.

Az *ő* névmás *ötet* tárgyesetének az elbírálásakor feltétlenül ismerni kell az elemisméltés jelenségét, egyébként Mikesnél (a Levelekben és a fordításaiban) csak így fordul elő, de ma is több nyelvjárásban megjelenik.

Nyelvünk kreativitása mutatkozik meg többek között abban, hogy a *gyorsok* ~ *gyorsak*, *üditők* ~ *üditőek* változatoknak szófaj-megkülönböztető szerepet adott: a két első változat ugyanis főnév, a második változatok pedig melléknevek.

e) **Stílus, stilisztika**

Babits „Messze... messze...” című versében mintegy gyorsfényképet nyújt Európa nyolc országáról, és Svájc kivételével hetet a *hon* utótaggal jelöl meg: *Spanyolhon*, *Olaszhon*, *Göröghon*, *Némethon*, *Frankhon*, *Angolhon* és *Svédhon*. Az Éksz.² a *hon* szót irodalminak jelzi (‘haza, szülőföld’), illetve ‘otthon’ jelentésben réginek. A szó stílusértékét mennyivel jobban megérzi az, aki ismeri a szó eredetét. A TESz. szerint a *hon* szó az ‘otthon’ jelentésű *honn* határozószó főnevesülésével jött létre. A 18. századra elavult szót a nyelvújítók elevenítették fel (vö. pl. Petőfi „Honfidal” című versét). Hát még ha azt is tudjuk, hogy Kisfaludy Károly alkotta meg ennek a szónak és a *véd* igének a segítségével a *honvéd* szót, amely az 1848–1849-es szabadságharc révén pozitív töltést kapott.

3. Hadd szóljak még a stílusminősítéssel kapcsolatos kérdésekről. Induljunk ki abból, hogy a stílusérték közelről érinti a nyelvhasználatot, illetve fordítva, a nyelvhasználat alakítja a stílusértéket. A stílusérték – a funkcionális stilisztika meghatározása szerint – az az érzelmi-hangulati, gondolati, asszociációs tartalom, amely az illető nyelvi elemet, szót jellemzi, amely megkülönbözteti szinonimapárjától, és amelynek hatása van. Kétféle stílusértéket ismerünk. Az úgynevezett állandósult stílusérték már része a szó jelentésének, és a jobb szótárak ezt stílusminősítéssel jelzik is. Az alkalmi stílusértéket a szó ott a szövegben kapja meg. Az *ürge* szó második jelentése például vulgáris jelzéssel így írható körül az ÉKsz.² szerint: '(tapasztalatlan, ügyetlen) ember'. Hasonlítsuk össze az *ürgével* a *kígyó* szót. Tegyük fel, hogy egy ifjú feleség és férje összekap valamin, és a vita során a férj azt mondja feleségének: „Te, kígyó”. Csakugyan még sziszegett is mérgében valamelyest. A *kígyó* szónak ennek ellenére nincs olyan jelentése, mint az *ürgének*, tehát alkalmi stílusértékről van szó (ez is metaforikus átvitel). Persze még kialakulhat az *ürgééhez* hasonló jelentése.

Továbbmenve, a stílusminősítésnek – tudomásom szerint – általánosan elfogadott rendszere nincs, minden szótár maga alakítja ki, jóllehet az alapok megszilárdultak.

Sorra veszem az egynyelvű szótárakat az ÉrtSz.-tól az ÉKsz.²-ig és a Nszt.-ig, továbbá az egyes stílusminősítésben mutatkozó lényeges különbségek esetében igyekszem állást foglalni. A tárgyilagosságot ez esetben biztosítja az, hogy kívülállóként, felülnézetből és hogy valamennyit együttesen szemlélem.

Összefoglalva azt állapítottam meg, hogy a hat szótár szerkesztősége megfelelő stílusminősítő rendszert alakított ki, kisebb terjedelmű elméleti háttérrel. Mindamellett különbségek természetesen vannak közöttük. Ezek a következők.

- a) Az ÉrtSz.-ban „elavult”, „elavulóban”, „rég”, „kissé rég” megjelölés található. Ezeket a két kéziszótár „rég”-re és „elav”-ra cseréli fel. Szerintem ez rendben van.
- b) Az ÉrtSz.-ban van „szoc e” (értsd: szocializmus előtt), azaz „a szocializmus építése előtti” megjelölés is, amely „a polgári tőkés társadalom szavaira – tehát a kor politikai felfogásának megfelelően – utal” (Bencédy 1962: 54). Ezt az ÉKsz. is átveszi, az ÉKsz.² azonban a többivel együtt természetesen elutasítja.
- c) Az ÉrtSz. használja egyes lexikai elemek előtt a csillaggal való jelzést, ha az elemet „a nyelvtisztaság vagy a nyelvhelyesség [...] helyteleníti.” (Kovalovszky 1962: 58). Ebben a szótárban megtalálható még a „helytelen” megjelölés is: „ezzel [...] néha a szavaknak helytelen használatára hívja fel a figyelmet” (Bencédy 1962: 55). Az ÉKsz. a csillaggal való jelzést átveszi, a többi szótár elhagyja. Az ÉKsz.² ilyen indokollással: „ez a jel [ti. a csillag] sokféle árnyalatra figyelmeztet. Helyette az ÉKsz.-ban is használt változatos, megkülönböztető formulákkal, tartalmas szavakkal élünk” (VI). Az eljárás természetesen érthető.
- d) A „túlzó” jelölés csak az ÉrtSz.-ban van meg, a többiben nincs. Elgondolásom szerint alkalmazhatnánk másutt is.

- e) Az „új” jelölés szintén csak az ÉrtSz.-ban található („a legutóbbi évtizedben keletkezett vagy elterjedt szavak és szójelentések” [Bencédy 1962: 54]). Igaz, hogy ez a szótár ezzel „a szocialista társadalom és gazdasági rend újabban meghonosodott szavait” (uo.) akarta kiemelni. De akkor mi legyen például a következő szavakkal: *ubi* (uborka), *buli*, *dizsi*; az új internetes műfajok szavaival: *honlap*, *blog*, *csetelés*, sőt az úgynevezett divatszókkal: *működik*, *arról szól* stb. Tehát én ezt a minősítést alkalmaznám.
- f) A „trágár” megjelöléssel csak a ÉKsz.-ban találkoztam („szemérem-sértően, illetlennek tekintett megnevezések”, XVI). Mai lezüllött világunkban igen gyakran találkozunk trágár vagy nagyon trágár szavakkal, kifejezésekkel, tehát ezzel a megjelöléssel minden szótárban élnék.
- g) Az ÉrtSz.-ban, az ÉKsz.-ban, az ÉKsz.²-ben megtalálható az „argó” megjelölés. Egyedül az ÉrtSz.-ban szerepel a „szleng” („a bizalmas nyelvhasználatnak olyan változata, amelyik még a bizalmasnál is kötetlenebb, s főleg egyes társadalmi csoportok tagjai használják, különösen a fiatalok”, XIX). Magam is úgy látom, ideje, hogy az „argó” helyett a „szleng” szót használjuk. Ezt mutatja egyébként a szleng története is. Nagyon röviden a következőkről van szó. A tolvajnyelv vagy jassznyelv (a tolvajok, bűnözők, hamiskártyások nyelve) legfőbb jellemzője a titkosság volt, hogy a mondottakat mások ne értsék meg. Az argóban már nagy hangsúlyt kap a csoporthoz tartozás, az összetartozás tudata. Mint ismeretes, az argó létrejöttéhez milliós nagyságú város, jelentős katonaság és diákság, sőt lumpenelemek, továbbá prostituáltak és stricik szükségeltetnek. Magyar viszonylatban mindezt Budapest érte el a 19. és 20. század fordulója körül (l. Bárczi Géza 1980: 237–79). Az 1970-es, 1980-as évekre és azóta még inkább az argónak a szó- és kifejezéskészlete, valamint felhasználási területe kiszélesedett. A titokzatosság viszont visszaszorult, a csoporthoz tartozás tudata szintén csökkent, inkább a nyelvhasználatbeli különösség, érdekesség, a feltűnés lépett előtérbe. Nem beszélve az angol nyelvi hatásról. És ezt már célszerűbb „szleng”-nek nevezni.
- h) Mindegyik szótárban megtalálható az „átv” jelzés (értsd: átvitel), bár nem azonos jelentéssel. Emlékszem, az ötvenes években, amikor az ÉrtSz. szerkesztőségében inaskodtam, sok vita volt róla. Ezt némileg tükrözi Lengyel Lajosnak a Szótártani tanulmányok című kötetben megjelent gondos tanulmánya (1966: 161–82).
- i) Az „idegen szó” csupán az ÉrtSz.-ban szerepel. Mivel az utóbbi időben különösen sok ilyen szó került és kerül be nyelvünkbe, és mivel az érezhető idegen jelleg külön stílusértéket ad nekik, szerintem szerepelhetne a többi szótárban is.

4. Külön szólok a Nagyszótárról (Nsz.), itt tudniillik hangsúlyt kapnak a régi szavak, hiszen a korpusz az 1772 és 2000 közötti nyelvhasználatot térképezi fel.

Gáldi László, a Petőfi-szótár szerkesztésének irányítója a következőt jegyzi meg a Tájékoztató című részben: „Bár az írói szótárak nem feltétlenül stíluszótárak, bennük rendkívüli szerep jut a stilisztikai minősítéseknek. Bizonyos stílusrétegekre való utalásokkal mégis csinján bántunk, mert nem mindig tudtuk egyértelműn megállapítani, hogy nagy költőnk egyéni nyelvében saját korára vonatkoztatva mi az, ami régies, elavuló, népies, tájnyelvi, bizalmas, választékos, hivatalos stílusárnyalatú. Mindig rámutattunk azonban a gúnyos, évődő, kedveskedő, durva, szépítő, rosszalló, tréfás, dagályos, túlzó szóhasználatra és a szójátékra” (Petőfi-szótár 12).

Nem tudom, a Nagyszótár tisztelt szerkesztői mit szólnak ehhez. Azt mindenestre helyesnek tartom, hogy a / jel előtt a korábbi szinkroniára, utána pedig a mai nyelvhasználatra vonatkozó jelölést veszik fel. Jó megoldás az is, hogy a „nép” és „táj” megjelölést „nyj”-vel (értsd: nyelvjárási) helyettesítik. Viszont én nem a „biz”-t használnám tágabb értelemben, hanem külön felvenném a „szleng”-et.

SZAKIRODALOM

- Bárczi Géza 1980. A „pesti nyelv”. In: *A magyar nyelv múltja és jelene*. Összeállította és szerkesztette Papp László. Gondolat Kiadó, Budapest. 237–79.
- Bencédy József 1962. A stílusminősítés. In: Országh László (szerk.): *A szótárírás elmélete és gyakorlata A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában*. Nyelvtudományi Értekezések 36. Akadémiai Kiadó, Budapest, 53–7.
- ÉKsz. = Juhász József–Szőke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz.+ = Eöry Vilma (főszerk.) 2007. *Értelmező szótár+ I–II*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Mihály–Kiss Jenő szerk. 2003. *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány*. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból. I–III. ELTE BTK, Budapest.
- Kovalovszky Miklós 1962. A nyelvhelyesség szempontjai. In: Országh László (szerk.): *A szótárírás elmélete és gyakorlata A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában*. Nyelvtudományi Értekezések 36. Akadémiai Kiadó, Budapest, 57–62.
- Lengyel Lajos 1966. Átvitt vagy képes. In: Országh László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nszt. = Ittész Nóra (szerk.) 2006., 2011. *A magyar nyelv nagyszótára*, I., II., III., IV. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Petsz. = Gáldi László (főszerk.) 1973–1987. *Petőfi-szótár I–IV*. Petőfi Sándor életművének szókészlete. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szathmári István

professor emeritus

ELTE BTK

Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Szathmári, István

Comments on monolingual dictionaries and language use

The author attempts to demonstrate by phonological, morphological, and lexical examples that knowledge of historical linguistics is by no means dispensable in compiling monolingual dictionaries, especially in presenting certain specific sets of words and expressions. Next, he comments on stylistic labels in various defining dictionaries. Finally, he points out that the label 'argot' should be replaced, in most cases, by the label 'slang'

Keywords: historical linguistics, stylistic values, stylistic labels, argot, slang.

A szakszótárakról**A régi magyar orvosi nyelv történeti szótárának tervéről**

1. Pusztai Ferenc már utalt arra előadásában, hogy jó ideje páratlan bőségben jelennek meg vagy újulnak meg magyar egynyelvű szótárak, többek között szakszótárak is. Néhány példa ezekre: Sulyok-Pap Márta: *Bankkislexikon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991; Simándi Irén: *Történelmi fogalmak kisszótára*. Korona Kiadó, Budapest, 1996; Kövegy Anna–Mandel György–Zolnai Mihály: *Internet kisszótár*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1997; Muhi Klára–Pápai Zsolt–Varró Attila–Bajomi Lázár Péter: *Film- és médiafogalmak kisszótára*. Korona Kiadó, Budapest, 2002; Láng István főszerk.: *Környezet- és természetvédelmi lexikon I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002; Dési Imre: *Informatikai fogalmak kisszótára*. Korona Kiadó, Budapest, 2003; Timothy Bainbridge: *EU Mindentudó*. HVG Kiadó, Budapest, 2004; Dr. Molnár József: *Csillagászati földrajzi fogalomtár*. Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanács, Beregszász, 2004; Pluhár Emese: *Internet kisszótár*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2005; Bódi Zoltán: *Infoszótár*. Informatikai fogalmak eredete, magyarázata és használata. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010; stb.

Már a fenti példákból is kiderül (és erről Pusztai Ferenc is szólt), hogy a társadalmi, gazdasági és technikai fejlődés következtében új szótártípusok keletkeznek; az egynyelvű szótártípusok határai rugalmasak, kitolódnak: egyrészt az enciklopédikuság, a lexikontípus felé nyitottabbak, például: Pléh Csaba–Boross Ottilia: *Pszichológiai lexikon. A pszichológia legfontosabb fogalmai magyar és angol nyelven*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010; stb. De ilyenek többek között a középiskolai fogalomgyűjtemények, például: Kropog Erzsébet: *Biológiai fogalomtár középiskolásoknak*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2011; Mura-Mészáros Csaba: *Földrajzi fogalomtár középiskolásoknak*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2011; Szücs Sándorné: *Kémiai fogalomtár*. Tóth Könyvkiadó, Budapest, 1997 stb.; másrészt a ma megjelenő, modern szókincset tartalmazó szakszótárak nagy része bevallottan (a címben is feltüntetve) többnyelvű.

A többnyelvű szakszótárak száma száz fölött van. Csupán néhány ezek közül: Kecskés Imre: *Számítástechnikai szótár (angol–magyar)*. Műszaki Kiadó,